

УДК: 372.894 (477): 371.315

Гриценко Андрій Петрович

аспірант

Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ

gridank@mail.ru

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У ПРАКТИЦІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Анотація. У статті розглядається питання впровадження протягом XIX-XX століть використання інформаційних ресурсів у процесі навчання історії у вітчизняних школах. Метою статті є аналіз поглядів тогочасних методистів та дидактів стосовно впровадження реального та реферативного методів навчання, використання хрестоматій, відвідування музеїв та архівів, які давали можливість активізувати діяльність учнів з формування умінь використовувати інформаційні ресурси. У роботі представлена наукова новизна виявленої ефективності впровадження авторських методик в означений період. Окреслений досвід має перспективи використання та подальшого розвитку в навчальному процесі загальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: інформаційні ресурси; метод; історія; документ; джерело; хрестоматія.

Постановка проблеми. В сучасних умовах використання інформаційних ресурсів на уроках історії є звичним та актуальним явищем. Однак, впровадження елементів роботи школярів та гімназистів з інформаційними ресурсами ми можемо бачити у вітчизняних навчальних закладах вже з середини XIX ст. і протягом всього XX століття. На той час, переважаючими прийомами роботи з текстом залишалося коментоване читання документів під керівництвом вчителя. Робота з історичною інформацією та джерелами стимулювала пошук школярами історичної істини, сприяє розвитку особистості з власними поглядами на минуле і сьогодення.

Аналіз досліджень і публікацій. Досвід використання інформаційних ресурсів та історичних джерел у вітчизняній методичній науці і практиці викладання налічує вже більш як півторастолітній період. Проблема введення історичних джерел у навчальний процес розглядалася ще в працях педагогів-методистів дореволюційної школи (Б. Влахопулова, А. Гартвіга, Я. Кулжинського М. Рожкова, М. Стасюлевича, С. Фарфаровського та ін.) [5; 7; 22; 33; 14; 37]. Ними були визначені прийоми роботи з документальними джерелами, запропоновано критерії відбору (наукова достовірність, інформаційна ємність джерела). В радянський період роль історичних

джерел у розвитку історичного мислення досліджували І. Лернер, В. Демиденко, М. Скаткін [23; 12; 35]. Серед сучасних російських дослідників назовемо В. Гузєєва, Г. Селевко та ін. [10; 34]. Методиці використання історичних джерел присвячені праці сучасних методистів В. Власова, Т. Ковбасюк, В. Мисана та ін. [4; 19; 24].

Окреслення невирішених питань, порушених у статті. Проте, дослідження проблеми досвіду формування у старшокласників умінь використовувати інформаційні ресурси у процесі навчання всесвітньої історії в історичній ретроспективі є ще недостатньо дослідженою у педагогічній теорії та практиці. Також, недостатня увага приділяється самостійній роботі старшокласників при вивченні історії.

Мета і завдання статті. В методиці викладання історії використання історичних джерел на уроках всесвітньої історії в навчальних закладах не розглядається дослідниками як уміння використовувати старшокласниками інформаційних ресурсів на уроках історії. Тому, дана стаття і покликана розглянути саме з цієї точки зору використання інформаційних ресурсів у практиці навчання історії у вітчизняних школах в другій половині XIX та в XX століттях.

Виклад основного матеріалу. Першим проблему використання історичних джерел, і, зокрема документів, у навчальний процес увів відомий російський методист М. Стасюлевич [14] у 60-ті рр. XIX ст. Ним були визначені прийоми роботи з документальними джерелами, запропоновано критерії відбору. На рубежі XIX-XX століть у методиці навчання історії популярності набувають два методи: реальний (лабораторний або хрестоматійний) – навчання за допомогою аналізу історичних джерел (документів), уникаючи або обмежено використовуючи підручник (М. Коваленський, М. Рожков, М. Покровський, С. Сингалевич, В. Уланов, С. Фарфаровський) [17; 33; 30; 28] та реферативний – самостійне вивчення підручника або історичного джерела в хрестоматії, виділення головного і складання конспекту (Б. Влахопулов, А. Гартвіг, Я. Кулжинський, М. Покотило, К. Сівков) тощо [5; 7; 22; 29; 36].

В період Української революції 1917-1920 рр. також активно відбувалося використання історичних джерел в навчальному процесі. Черкаське видавництво

«Сіяч» надрукувало «Історію України» Г. Коваленка [15] та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського [9]. Також було укладено декілька хрестоматій Н. Грігор'ївим та Н. Мірза-Авакянц [8; 25]. Тексти були розбиті на блоки за темами (економічні відносини, політичний устрій, право та суспільний лад тощо). Часто уривки з історичних документів слугували підтвердженням слів автора підручника.

Із входженням України до складу Радянської держави на початку 1920-х років докорінно змінилася загальна концепція освіти. Історія вивчалась в межах суспільствознавства з елементами історичних знань за шкільними підручниками та робочими книгами для читання Р. Віппера, М. Коваленського, М. Покровського та ін. [3; 18; 31]. За посібниками з історичним джерелами М. Коваленського [16] на лабораторних заняттях учні, які об'єдналися в групи, самостійно «опрацьовували» матеріал визначеної теми. З вересня 1931 р. історія знову стає самостійним предметом. Основною засадою побудови програм та організації навчання в початкових та середніх школах стає ідея політехнізації освіти, яка мала забезпечити оволодіння учнями основ наук та тісний зв'язок навчання з продуктивною працею.

Використання на уроках історії історичних джерел у 1930-1950-х рр. не віталось, тому носило епізодичний характер. Підручники в цей час відігравали переважно роль носіїв історичного змісту, в них не були визначені способи діяльності, з огляду на це їх характеризують як підручники інформаційного типу. Лише в середині 1950-х рр. змінилися погляди на роль і місце підручника з історії в процесі навчання. Вчені О. Вагін, А. Єфімов, О. Волобуєв, Ф. Коровкін, О. Стражев та ін. розкрили значення історичних документів як засобу конкретизації навчального матеріалу. Вперше було розроблено і обґрунтовано класифікацію писемних історичних джерел за характером тексту. В 1956-1961 рр. було видано двохтомний посібник для вчителів в якому було зібрано історичні документи з історії Української РСР, а також хрестоматію з історії стародавнього світу [39; 40; 41].

В радянській педагогіці ідея розвитку пізнавальної активності та самостійності стає актуальною з початку 1960-х рр. у межах поставлених наприкінці 1950-х років завдань «наближення школи до життя». Саме в цей час у підручники починають

включати довідковий матеріал, документи, ілюстрації для самостійної роботи учнів. Запитання і завдання в підручниках давалися до документів, ілюстрацій, параграфів і розділів. На початку 1960-х рр. перевидувалися підручники з нової історії О. Єфімова та В. Хвостова. Як пробні були видані підручники з новітньої історії І. Кривогуза, Д. Пріцкера, С. Стецкевіча і колективу авторів за редакції П. Кузьмичова і В. Орлова. Щорічно перевидувалися навчальні посібники та підручники з «Новітньої історії» для 9-10-го класів за редакцією В. Фураєва [13; 27; 20; 21]. В 1960-1980-і рр. радянські методисти звертали увагу на документ як важливе історичне джерело, що допомагало конкретизувати і поглибити знання учнів, розкрити особливості історичної епохи, стимулювало мислення та активізувало пізнавальну діяльність учнів у процесі навчання історії. Прийом активізації пізнавальної активності школярів розглядався в роботах Н. Дайрі, І. Лернера, А. Назарець [11; 26]. Це дало змогу значно розширити джерельну базу, безпосередньо залучивши документальні матеріали до текстів підручників з розробкою пізнавальних завдань до них. Втім, методика роботи з ними та схема їх аналізу розроблені не були. У середині 1980-х рр. окреслились позитивні зміни у методиці використання історичних джерел на уроці: наголошувалося на необхідності ознайомлювати учнів з якнайбільшою кількістю історичних джерел і не лише писемними, але й з візуальними та аудіовізуальними, а також пам'ятками матеріальної культури; застосовувати багатоперспективність при вивченні історичних подій і процесів.

На початку 1990-х років К. Бахановим було запропоновано повернутись до історичного джерела як до предмету учнівського дослідження й ввести в практику навчання історії лабораторно-практичні роботи [1, 188]. Автор, спираючись на європейський та вітчизняний досвід, визначив кілька варіантів самостійної роботи учнів з джерелами: документація (ілюстрація) – використання документа як засобу підтвердження основних положень підручника; доповнення – виявлення в документі нових фактів, осіб, зв'язків, які доповнюють отримані учнями знання; дослідження (лабораторно-практична робота) – використання, аналіз документа, здебільшого відібраного вчителем, як основного джерела інформації; широке дослідження –

самостійний добір джерел, їх критика, аналіз, узагальнення відповідно до самостійно визначеної мети та обраної теми [34, 30].

До 1996 р. в Україні було підготовлено та видано перші підручники із всесвітньої історії з оновленим змістом на предметно-орієнтованій парадигмі освіти. У методологічному сенсі це був період перегляду версій і оцінок, прийнятих у радянській історіографії. Однак, спостерігалася інформаційна перевантаженість та надмірна складність викладу матеріалу. Більшість підручників були позбавлені ілюстрацій, методичного апарату тощо; допускались прикрі помилки в хронологічних таблицях, вміщених у підручниках із всесвітньої історії для 10–11 класів. До кожного з 50 параграфів підручника всесвітньої історії для 10-го класу [32] авторами було підібрано 2-5 історичних документів, як от «Американська програма миру («14 пунктів В. Вільсона)», «Із Конституції Іспанської республіки», «Захоплення Японією Манчжурії. Із листа представника Китаю в Лізі Націй Генеральному секретарю Ліги Націй 21 вересня 1931 р.» тощо. До кожного параграфу було підібрано 7-15 запитань і завдань. Однак вони практично не стосувались опрацювання поданих документів. Також значна частина запропонованих тем не містили навчальної проблеми, тому й не спонукали учнів до творчого пошуку чи дискусії. Ще менше документів було підібрано авторами підручника всесвітньої для 11-го класу [2]. Із 65 параграфів лише у 47 було подано авторами 51 історичний документ. Також кожен параграф та розділ супроводжувались запитаннями та завданнями. Відповідний баланс підібраних історичних документів та запитань до них спостерігається також у підручниках Я. Бердичевським та Т. Ладиченко [6]. Отже, незважаючи на наявність певних наукових надбань дидактичний апарат вказаних підручників був мало спрямований на формування в учнів умінь використовувати інформаційні ресурси у процесі навчання всесвітньої історії, оскільки поодинокі документи передбачали запитання для опрацювання.

З виходом нової навчальної програми із всесвітньої історії (6–11 класи) у 1996 р. та її редакцій у 1998 та 2001 рр. було надруковано 40 нових підручників, навчальних посібників та методичних комплексів (робочі зошити для учнів, хрестоматії, атласи, дидактичні матеріали, посібники для вчителів тощо), в яких набуває розвитку ідея

нової ролі історичних документів у навчанні учнів історії. Тобто, в методиці викладання історії відбулось повернення до активного використання історичних джерел з допомогою розгалуженого методичного апарату, широкої ілюстративної бази з метою аналізу та дослідження учнями.

Висновки. Отже, дослідивши процес використання історичних джерел, і, зокрема документів, у навчальному процесі можемо зазначити про напрацьований вченими більш як півторасторічний досвід використання інформаційних ресурсів у процесі навчання всесвітньої історії. Ідеї, широко впроваджені в другій половині XIX та на початку XX століть знайшли своє продовження і в період Української революції 1917-1920 рр. Однак, із входженням українських земель до складу СРСР на декілька десятиліть переривається досвід використання інформаційних ресурсів в навчальному процесі. Лише з початку 1960-х рр. в підручники для самостійної роботи учнів включаться довідкові матеріали, документи, ілюстрації з розробленим дидактичним апаратом запитань і завдань. Однак їх застосування носило лише локальний характер і не набуло сталого розвитку. З проголошенням незалежності України в 1991 році можна стверджувати про активне впровадження в практику навчання історії джерел різного типу та розробку дидактами та авторами підручників і посібників розгалуженого методичного апарату на широкій ілюстративній базі. В наукових колах ведеться активна дискусія щодо перспектив використання інформаційних ресурсів на уроках всесвітньої історії, що, в свою чергу, призводить до необхідності подальшого вивчення даної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баханов К. О. Висвітлення проблем інновацій у навчанні історії в школі в радянській дидактичній літературі (30-80-х років XX ст.) / К.О.Баханов // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Пед. науки). – № 1. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 180-190.
2. Бураков Ю. В. Всесвітня історія. Новітні часи. (1945-1996). [Підручник для 11 класу середньої школи.] / Бураков Ю. В., Кипаренко Г. М., Мовчан С. П., Мороз Ю. М. – К.: Генеза, 1996. – 319 с.
3. Виппер Р. Древняя Европа и Восток: учебник для младших классов гимназий / Р. Виппер. - М.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1914. – 176 с.
4. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії / Віталій Власов // Історія в школах України. – 2009. – № 4. – С. 3-8.
5. Влахопулов Б. А. Методика истории / Б. А. Влахопулов. - [2-е исправл. и дополн. изд.]. - Петроград-Киев: Книг-ство "СОТРУДНИКЪ", 1916. – 104 с.

6. Всесвітня історія 1914-1939 : навчальний посібник для 10 кл. серед. загальноосвіт. шк. / упоряд.: Я. М. Бердичевський, Т. В. Ладиченко. – К.: А.С.К., 1996. – 415 с.
7. Гартвиг А. Школьная реформа снизу / А. Гартвиг. - М.: Т-во И.Д. Сытина, 1908. – 201 с.
8. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях. – К.: Веселка, 1993. – 271 с.
9. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. - [К.: Друк. Акц. Т-ва "П. Барський", 1918]. – 552 с.: іл. портр., карти.
10. Гузеев В. В. Интегральная образовательная технология / В. В. Гузеев.- М.: Знание, 1999. – 159 с.
11. Дайри Н. Г. Об уроке с проблемным изложением и логическим заданием / Н. Г. Дайри // Преподавание истории в школе. - 1965. - № 1. – С. 47-59.
12. Демиденко В. К. Психологічні основи засвоєння історії учнями / В. К. Демиденко. – К.: Радянська школа, 1970. – 127 с.
13. Ефимов А. В. Новая история. Часть 1. Учебник для средней школы. Издание 4-е исправленное. / А. В. Ефимов. - М.: Просвещение, 1966. – 296 с.: ил.
14. История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. 3-е изд., испр. и доп. - В 3-х кн. - СПб.: Полигон; М.: АСТ, 2001. – 688 с.
15. Коваленко Г. Історія України: 3 мал. / Г. О. Коваленко. – 3-є вид. допов. - К.: Вид-во книгарні С. Череповського, 1917. – 212 с.
16. Коваленский М. Н. Вчера и завтра. Как и откуда взялась новая красная Россия / М. Н. Коваленский. - М.: Госиздат, 1923. – 151 с.
17. Коваленский М. Русская история для старших классов средних учебных заведений / М. Коваленский. - М.: Кушнарєв, 1912. – 194 с.
18. Коваленский М.Н. Русская история: допущ. ГУСом. / М. Н. Коваленский; в переработке Е. А. Мороховца. – 4-е изд. - М.; Пг.: Гос. изд-во, 1923. Ч. 1. – 152 с.
19. Ковбасюк Т. Традиції та новації у використанні писемних джерел на уроках історії України / Т. Ковбасюк // Історія в школах України. - 2008. - № 11-12. - С. 46-48.
20. Кривогуз И. М. Новейшая история (1917-1945 гг.): учеб. пособие для сред. школы / И. М. Кривогуз, Д. П. Прицкер, С. М. Стецкевич. – 2-е изд. - М.: Просвещение, 1964. – 159 с. : карт.
21. Кузьмичев П.М. Новейшая история (1945-1964 гг.): учебное пособие для средней школы / П. М. Кузьмичев, В. А. Орлов. – М.: Изд-во "Просвещение", 1965 - 215 с.
22. Кулжинский Я. С. Опыт методики систематического курса истории. Звенигородка: Б. И., 1915. – 179 с.
23. Лернер И. Я. Развитие мышления учащихся на уроках истории. – М.: Просвещение, 1982. – 191 с.
24. Мисан В. Знаходить відповіді самостійно (Можливості використання текстових джерел у процесі навчання історії) / В. Мисан // Історія в школах України. - 2005. - № 5. - С. 4-11.
25. Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України: підруч. учителєві / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1922. – Ч. I., вип. I.: Доба староруська. – 218 с.
26. Назарец А. И. Проблемно-познавательная задача как средство активизации учебной деятельности учащихся / А. И. Назарец // Преподавание истории в школе. - 1963. - № 1. – С. 71-74.
27. Новая история. Часть I-II. Учебник для девятого класса средней школы / А. П. Аверьянов, И. С. Галкин, Л. И. Зубок, А. Я. Манусевич, В. А. Орлов, В. М. Хвостов (ред.). - М.: Просвещение, 1977. – 272 с.
28. О преподавании истории в старших классах среднеучебных заведений: (Лаб. метод и его применение) / С. В. Фарфоровского. - [Казань, 1915]. – 16 с.
29. Покотило Н. К вопросу о преподавании истории XIX века в средней школе / Н. Покотило // Русская школа. - 1909. - № 7-8. - С. 185-205.
30. Покровский М. Н. Очерки истории русской культуры / М. Н. Покровский. - М.: Мир, 1918. – 232 с.
31. Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке, часть I и II (от древнейших времен до конца XIX столетия). рекомєнд. ГУСом. / М. Н. Покровский. - М.; Пг.: Гос. изд-во, 1920.- 276 с.

32. Рожик М. Є. Всесвітня історія. Новітні часи. 1914-1945: підручник для 10 класу середньої школи / [Рожик М. Є., Ерстенюк М. І., Пасічник М. С., Сухий О. М. та ін.]. – К.: Генеза, 1996. – 384 с.
33. Рожков Н. А. Методика преподавания истории и история XIX в. / Н. А. Рожков. – Пг., 1918. – 268 с.
34. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
35. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1984. – 96 с.
36. Сивков К. В. К вопросу о типе учебника истории для средней школы / К. В. Сивков // Вестник воспитания. - 1910. - № 6. - С.51-57.
37. Фарфаровский С. В. О лабораторном преподавании истории в старших классах среднеучебных заведений / [Фарфаровский]. - Казань : Центр. тип., 1915. – 22 с.
38. Хрестоматія з історії Української РСР: посібник для вчителів. - Т. 1.: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / за ред. Гуржія І. О. – К., 1959. – 747 с.
39. Хрестоматія з історії Української РСР: посібник для вчителів / За ред. Ф. Є. Лося. - К.: Радянська школа, 1961. – 644 с.
40. Хрестоматія по історії древнього мира: посібник для преподавателей сред. шк. / ред. Струве В. В. - М. : Учпедгиз, 1956. – 343 с.

Рецензент

Баханов К. О. – д. пед. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2015

ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ В ПРАКТИКЕ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ

Гриценко Андрей Петрович

аспирант

Бердянский государственный педагогический университет, г. Бердянск

gridank@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос внедрения на протяжении XIX XX веков использования информационных ресурсов в процессе обучения истории в отечественных школах. Целью статьи является анализ взглядов тогдашних методистов и дидактов по внедрению реального и реферативного методов обучения, использование хрестоматий, посещение музеев и архивов, которые давали возможность активизировать деятельность учащихся по формированию умений использовать информационные ресурсы. В работе представлена научная новизна выявленной эффективности внедрения авторских методик в указанный период. Очерченный опыт имеет перспективы использования и развития в учебном процессе общеобразовательных учебных заведений.

Ключевые слова: информационные ресурсы; метод; история; документ; источник; хрестоматия.

HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM OF USING INFORMATION RESOURCES IN PRACTICE OF HISTORY TEACHING

Andrey P. Hrytsenko

Graduate student

Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk

gridank@mail.ru

Abstract. This paper discusses the implementation at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the method using information resources in teaching history in local schools. The author analyzes the views of contemporary trainers and dydakta on the implementation of real and abstract teaching methods, the use of readers, which made it possible to increase participation of students from forming abilities to use information resources. The paper presents a scientific novelty identify effective implementation of the author's procedures during this period. Experience has outlined the prospects for the use and development in the educational process in secondary schools.

Keywords: information resources; methods; history; documents; source reader.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bakhanov K. O. Coverage of innovations in teaching history in schools in the Soviet didactic literature (30 of 80 th century) / K.O.Bakhanov // Zb. nauk. prats Berdianskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu (Ped. nauky). – №1. – Berdiansk: BDPU, 2005. – P. 180-190. (in Ukrainian)
2. Burakov Yu.V. World History. New times. (1945-1996). [Pidruchnyk dlia 11 klasu serednoi shkoly.] / Burakov Yu.V., Kyparenko H.M., Movchan S.P., Moroz Yu.M. – K.: Heneza, 1996. – 319 p. (in Ukrainian)
3. Vipper R. Ancient Europe and the Orient: a textbook for the junior high schools / R.Vipper. - M.: Tip. T va I. N. Kushnerev i K, 1914. – 176 p. (in Russian).
4. Vlasov V. Historical sources in the arsenal of teaching tools: Can methodology to overcome fatigue History / Vitalii Vlasov // Istoriiia v shkolakh Ukrainy. – 2009. – № 4. – P. 3-8. (in Ukrainian)
5. Vlahopulov B.A. Methodology histori / B.A.Vlahopulov. - [2 e ispravl. i dopoln. izd.]. - Petrograd-Kiev: Knig-stvo "SOTRUDNIK", 1916. – 104 p. (in Russian).
6. World History 1914-1939: a textbook for 10 classes of secondary schools / uporiad.: Ya.M.Berdychevskiy, T.V.Ladychenko. – K.: A.S.K., 1996. – 415 p. (in Ukrainian)
7. Gartvig A. School reform from the bottom / A.Gartvig. - M.: T-vo I.D. Sytina, 1908. – 201 p. (in Russian).
8. Hryhoriev-Nash. The history of Ukraine in the folk ballads and songs. – K.: Veselka, 1993. – 271 p. (in Ukrainian)
9. Hrushevskiy M. S. Iliustrovana istoriia Ukrainy. - [K.: Druk. Akts. T-va "P. Barskyi", 1918]. – 552 p.: il. portr., karty. (in Ukrainian)
10. Guzeev V.V. Integral Educational Technology / V.V.Guzeev. - M.: Znanie, 1999. – 159 p. (in Russian).
11. Dajri N.G. The lesson with problematic exposure and logic command / N.G.Dajri // Prepodavanie istorii v shkole. - 1965. - № 1. – P. 47-59. (in Russian).
12. Demydenko V.K. The psychological basis of assimilation history students / V.K.Demydenko. – K.: Radianska shkola, 1970. – 127 p. (in Ukrainian)
13. Efimov A. V. New history. Part 1: A Textbook for High School.Izдание 4-e ispravlennoe. / A. V. Efimov. - M.: Prosveshhenie, 1966. – 296 p.: il. (in Russian).

14. History of the Middle Ages / Sost. M.M.Stasjulevich. 3-e izd., ispr. i dop. - SPb.: Poligon; M.: AST, 2001. – 688 p.
15. Kovalenko H. History of Ukraine: In pictures / H.O.Kovalenko. – 3-ye vyd. dopov. - K.: Vyd-vo knyharni Ye. Cherepovskoho, 1917. – 212 p. (in Ukrainian)
16. Kovalenskij M.N. Yesterday and tomorrow. How and where did the new A red Russia / M. N. Kovalenskij. - M.: Gosizdat, 1923. – 151 p. (in Russian).
17. Kovalenskij M. Russian history for the senior classes of secondary schools / M.Kovalenskij. - M.: Kushnarev, 1912. – 194 p. (in Russian).
18. Kovalenskij M.N. Russian History: Approved. GUS. / M.N.Kovalenskij; v pererabotke E. A. Morohovca. – 4-e izd. - M.; Pg.: Gos. izd-vo, 1923. Ch. 1. – 152 p. (in Russian).
19. Kovbasiuk T. Tradition and innovation in the use of written sources in history lessons Ukraine / T. Kovbasiuk // Istoriiia v shkolakh Ukrainy. - 2008. - № 11-12. - P. 46-48. (in Ukrainian)
20. Krivoguz I. M. Recent history (1917-1945 gg.): Proc. allowance for the media. school / I.M.Krivoguz, D.P.Pricker, S.M.Steckeveh. – 2-e izd. - M.: Prosveshhenie, 1964. – 159 p.: kart. (in Russian).
21. Kuz'michev P.M. Recent history (1945-1964 gg.): A textbook for high school / P.M.Kuz'michev, V.A.Orlov. – M.: Izd-vo "Prosveshhenie", 1965 - 215 p. (in Russian).
22. Kulzhinskij Ja. S. Experience the methodology of systematic course of history. Zvenigorodka: B. I., 1915. – 179 p. (in Russian).
23. Lerner I. Ja. Development of students' thinking in history lessons. – M.: Prosveshhenie, 1982. – 191 p. (in Russian).
24. Mysan V. To find answers on their own (Feasibility text sources in learning history) / V. Mysan // Istoriiia v shkolakh Ukrainy. - 2005. - № 5. - P. 4-11. (in Ukrainian)
25. Mirza Avakiants N. Reader on the history of Ukraine: textbook teacher / N. Mirza Avakiants. – Kh., 1922. – Ch. I., vyp. I.: Doba staroruska. – 218 p. (in Ukrainian)
26. Nazarec A. I. Problem cognitive task as a means of strengthening the learning activities of students / A. I. Nazarec //Prepodavanie istorii v shkole. - 1963. - № 1. – P. 71-74. (in Russian).
27. New history. Part I II. The textbook for the ninth year of secondary school / A.P.Aver'janov, I.S.Galkin, L.I.Zubok, A.Ja.Manusevich, B.A.Orlov, V.M.Hvostov (red.). - M.: Prosveshhenie, 1977. – 272 p. (in Russian).
28. On the teaching of history in high school sredneuchebnyh institutions: (Lab. Method and its application) / S. V. Farforovskogo. - [Kazan', 1915]. – 16 p. (in Russian).
29. Pokotilo N. On the question of the teaching of history in XIX century high school / N. Pokotilo // Russkaja shkola. - 1909. - № 7-8. - P. 185-205. (in Russian).
30. Pokrovskij M.N. Essays on the History of Russian Culture / M.N.Pokrovskij. - M.: Mir, 1918. – 232 p. (in Russian).
31. Pokrovskij M.N. Russian history in the most concise essay, part I and II (from ancient times to the end of the nineteenth century). Recommended. Gus. / M.N.Pokrovskij. - M.; Pg.: Gos. izd-vo, 1920.- 276 s. (in Russian).
32. Rozhyk M.Ye. World History. New times. 1914 1945: a textbook for Grade 10 high school / [Rozhyk M.Ye., Ersteniuk M.I., Pasichnyk M S., Sukhyi O.M. ta in.]. – K.: Heneza, 1996. – 384 p. (in Ukrainian)
33. Rozhkov N.A. Methods of teaching history and the history of the XIX century / N.A.Rozhkov. – Pg., 1918. – 268 p. (in Russian).
34. Selevko G.K. Modern educational technology: A Tutorial / G.K.Selevko. – M.: Narodnoe obrazovanie, 1998. – 256 p. (in Russian).
35. Skatkin M.N. Problems of modern didactics. 2-e izd. - M.: Pedagogika, 1984. – 96 p. (in Russian).
36. Sivkov K.V. To a question about the type of history textbook for high school / K.V.Sivkov // Vestnik vospitaniya. - 1910. - № 6. - P.51-57. (in Russian).
37. Farfarovskij S.V. About laboratory teaching history in high schools sredneuchebnyh / [Farforovskij]. - Kazan' : Centr. tip., 1915. – 22 p. (in Russian).

38. Readings on the history of the Ukrainian SSR: A Guide for Teachers. - Т. 1.: Z naidavnishykh chasiv do kintsia 50 kh rr. KhIKh st. / za red. Hurzhiia I. O. – K., 1959. – 747 p. (in Ukrainian)
39. Readings on the history of the Ukrainian SSR: A Guide for Teachers / Za red. F.Ye.Losia. - K.: Radianska shkola, 1961. – 644 p. (in Ukrainian)
40. Readings on the history of the ancient world: A guide for secondary school teachers / red. Struve V.V. - M.: Uchpedgiz, 1956. – 343 p. (in Russian).